

Recenzii

(O.Pasquato, pp. 129-142), *Ieronim* (M. Maritano, pp.143-149), *Grigorie de Nazianz* (F. Trisoglio, pp. 151- 163), *Grigorie de Nissa* (F. Trisoglio, pp. 165-180), *Grigorie cel Mare* (V. Recchia, pp. 181- 194), *Ilarie de Poitiers* (R. Iacoangeli, pp. 195-201), *Ippolit* (E.Prinzivalli, pp.203- 214), *Irineu din Lyon* (E. Peretto, pp. 215-226), *Isidor de Sevilia* (J. M. Nunez Moreno, pp.227- 232), *Leon cel Mare* (J. Pinell, pp. 233-240), *Maxim de Torino* (M. Maritano, pp. 241- 246), *Origen* (A. Monaci Castagno, pp. 147- 254), *Petru Crisologul* (A. Olivar, pp.255- 258), *Proclu de Constantinopol* (S.J. Voicu, pp. 259- 262) și *Zenon din Verona* (C. Truzzi, pp. 263-266). Suntem dinaintea a 24 de texte, cu un echilibrat conținut de istorie-textualitate-metodica interpretării din punct de vedere al elocinței vremii, literaturii de specialitate și articulării ei pe tehnica modernă a comunicării. Dincolo de statura academică a lucrării, volumul este viu, legat de nevoia de a-i prezenta pe vestitorii Evangheliei în dinamica lor pastoral- omiletică.

Pr. Conf. Univ. Dr. Constantin Necula

Hieronymus Engberding, *Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie, Textgeschichtliche Untersuchungen und kritische Ausgabe* (=Theologie des christlichen Ostens 1), Münster, 1931, p. LXXp. + 57p.

Nu se întâmplă adesea ca în istoria unei discipline teologice o lucrare să ajungă să aibă o atât de mare importanță și influență pe cât a avut-o disertația doctorală prezentată la Bonn în 1931 de către Hieronymus Engberding, unul din iluștrii elevi ai marelui orientalist german Anton Baumstark, întemeietorul metodei liturgice comparate. Benedictinul mânăstirii Joseph Coesfeld reușea atunci o cercetare și o analiză amănunțită a tuturor (!) manuscriselor anaforalei Sfântului Vasile cel Mare, păstrate în mai toate limbile cultice orientale (arabă, armeană, etiopiană, georgiană, greacă, slavonă, și siriacă, dialectul bohairic și cel sahidic), stabilind schema de evoluție istorică a lor precum și raporturile și interferențele între ele.

Lucrarea are structura unei monografii clasice de liturgică comparată: în ampla introducere autorul tratează principalele teme legate de subiectul de cercetare propus. În primul rând el expune stadiul cercetărilor făcute pe această temă, apoi își descrie metoda sa de lucru, după care face o decriere amănunțită a tuturor manuscriselor liturgice folosite, stabilind și schema de evoluție a lor, pentru ca apoi să analizeze similarități între textul anaforalei Sfântului Vasile cel Mare și alte anaforale euharistice dar și opere patristice. Tot aici Engberding ia în discuție problema paternității acestui text euharistic după care prezintă, în cea de a doua parte, o analiză comparată a textului celor patru versiuni: egipteană, armeană, siriacă și bizantină în care s-a păstrat anaforaua Sfântului Vasile cel Mare. (p. 1-27)

Liturgistul german a demonstrat că nici una din Liturghiile ortodoxe nu a cunoscut un teritoriu atât de vast de răspândire și o astfel de mare varietate de manuscrise ca cea a Sfântului Vasile cel Mare. Tocmai acest fapt l-a determinat pe Engberding să aleagă

anafora a acestei Liturghii pentru a încerca să soluționeze „importanta problemă a evoluției textului euharistic”.¹

Definind întru început metoda de lucru a criticii textuale cu care va opera în analiza tuturor izvoarelor sale, autorul a listat în debutul lucrării sale cele peste 400 de manuscrise ale celor patru versiuni distincte sub care apare formularul euhologic aflat în discuție, stabilind faptul că o cercetare amănunțită a tuturor acestor manuscrise nu este necesară datorită formei și schemei bine definite și aproape invariabilă a acestui text euharistic.² Astfel, el a ales din acest număr impresionant de manuscrise doar pe cele mai vechi ale fiecărei versiuni, iar după analiza lor detaliată liturgistul german a ajuns la următoarele concluzii:

– anafora Sfântului Vasile cel Mare s-a păstrat în patru mari versiuni: cea egipteană (Äg), cea armeană (Arm), cea siriană (Syr) și cea bizantină (Byz).

– cea mai veche dintre ele este cea egipteană, urmată de cea armeană.

– cea siriană și cea bizantină au apărut mai târziu și provin dintr-un unic arhetip notat de Engberding cu Ψ .

– Ψ și versiunea armeană au la baza redactării lor un arhetip comun numit Ω , care este prelucrarea de către Sfântul Vasile cel Mare a unui străvechi formular euhologic din Cezareea Capadociei (Urgestalt), al cărui nucleu, contopit cu alte elemente liturgice egiptene (ägyptisches Heimatgut), a dat naștere textului versiunii egiptene (Äg).

– Sfântul Vasile cel Mare a îmbogățit conținutul teologic și biblic al acestui străvechi formular (Urgestalt), dând naștere textului euhologic Ω , care stă la baza versiunii armenice, siriene și bizantine. Astfel, anafora Sfântului Vasile cel Mare poartă numele nu celui care a compus-o, ci celui care a prelucrat-o.

Din păcate, Engberding analizat doar partea de început a anaforalei Sfântului Vasile cel Mare, adică secțiunea cuprinsă între rugăciunea dinainte de Sanctus (cea numita Rugăciunea teologică) și cea după Sanctus (Rugăciunea hristologică),³ prezentând pe patru coloane o editare critică a textului egiptean, armean, siriac și bizantin, toate în retroversiune în limba greacă veche. Rezultatele analizei critic comparative a acestor texte se oglindesc în stemma pe care autorul o face la sfârșitul părții introductive.

Engberding a încercat pe baza analizei comparate a manuscriselor să elucideze genealogia anaforalei Sfântului Vasile cel Mare identificând elementele comune dar și cele diferite ale celor patru versiuni ale acestui text euharistic.

În urma analizei comparate Engberding conchide că în cazul anaforalei Sfântului Vasile cel Mare evoluția ei nu a fost de la un formular mai lung spre unul mai scurt, ci

¹ H. Engberding, *Das eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie...*, p. XXIII.

² *Ibidem*, p. XXXVII.

³ Engberding a procedat astfel din cauza lipsei unor ediții critice riguroase a acestui text euharistic, ceea ce i-a impus mai întâi editarea critică și analiza primei părți a anaforalei. Această limitare impusă de stadiul de atunci al cercetărilor avea să fie mai târziu un motiv de critică. A se vedea: John R.K. Fenwick, *The Anaphoras of St. Basil and St. James. An Investigation into their Common Origin* (=OCA 240), Roma, 1992, p. XXIV, 62.

invers, de la concisul și simplul kerigmatic la amplul și elaboratul dat teologic.⁴ Textul versiunii egiptene este astfel în mod cert mai vechi decât cel al arhetipului Ω , căci în el s-a păstrat nucleul unei vechi anaforale pre-vasiliene din Capadocia pe care s-au grefat și alte numeroase elemente cultice, specifice tradiției egiptene (Ägyptisches Heimatgut), nucleu care mai apoi avea să fie prelucrat de marele părinte capadocian, dând astfel naștere arhetipului Ω .⁵ Partea de debut a textului versiunii egiptene, cea până la imnul angelic, diferă însă de restul anaforalei, purtând amprenta stilului euhologic egiptean, fiind probabil un produs al tradiției liturgice locale, în care mai pot fi depistate câteva fraze sau pasaje ale textului euharistic originar.⁶

Concluzia finală a studiului lui Hieronymus Engberding este că Sfântul Vasile nu a fost cel care a creat nucleul versiunii egiptene $\mathbf{\dot{A}g}$, ci doar cel care a revizuit și extins acest străvechi formular prin adăugiri teologic-hristologice și biblice.⁷ Raportarea Sfântului Vasile la acest formular euharistic egiptean care poartă numele lui rămâne însă pentru liturgistul german greu un subiect greu de elucidat: A prelucrat sau nu părintele capadocian nucleul vechii anaforale din Cezareea înainte ca acesta să fie preluat de tradiția cultică egipteană? Engberding admite că nucleul versiunii egiptene este în mod cert anterior perioadei în care Sfântului Vasile cel Mare a trăit, astfel încât acest text euhologic nu poate fi raportat nicicum la personalitatea acestui mare sfânt părinte, însă îi poartă numele în virtutea unui străvechi obicei de a denumi Liturgia unei metropole după numele unui episcop marcant al acesteia, cum a fost și cazul Liturghiei Sfântului Marcu și a Sfântului Iacob. Astfel, în viziunea lui Engberding, $\mathbf{\dot{A}g}$ ar reproduce fidel vechea Liturghie din Cezareea, la care s-au adăugat elemente specifice ale tradiției cultice egiptene.⁸

⁴ *Ibidem*, p. LXXVI. Engberding se ferește însă să absolutizeze rezultatele cercetării sale: „Cercetării liturgice ulterioare îi revine acum sarcina urgentă, independent de opiniile exprimate aici și cele unanim acceptate, de a chestiona din nou evoluția anaforalei euharistice și de a analiza în ce măsură evoluția anaforalei Sfântului Vasile cel Mare este un caz unic sau trebuie privit ca unul tipic [paradigmatic]. *Ibidem*, p. LXXVII.

⁵ Engberding, *Das eucharistische Hochgebet...*, p. LXXVI. Pentru a demonstra că arhetipul Ω este o prelucrare a Sfântului Vasile cel Mare, Engberding îl raportează la scrierile acestui sfânt părinte, găsind câteva pasaje din Ασκητικαὶ διατάξεις [PG 31, 913 BC, 1329A] identice în expresii cu textul acestuia.

⁶ Engberding, *Das eucharistische Hochgebet...*, p. LXXIX.

⁷ *Ibidem*, p. LXXXV. Engberding citează două pasaje din scrierile Sfântului Vasile cel Mare pentru a argumenta teza îmbogățirii formularului euharistic prin adăugiri biblice și teologice: 1. În Asceticele sale, Sfântului Vasile cel Mare îndeamnă la folosirea în lauda adusă lui Dumnezeu mai curând cuvinte ale Sfintei Scripturi decât cele ale mitologiilor păgâne [καὶ ὅταν δοξολογήσῃς αὐτὸν, μὴ πλανώμενος τὸν νοῦν ὧδε κάκεισε, μηδὲ Ἑλληνικῶς μυθολογῶν, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἁγίων Γραφῶν ἐκλεγόμενος] PG 31, 1329A. 2. În alte două pasaje din scrierile sale el se arată a prefera lauda adusă lui Dumnezeu pentru taina cea mare a iconomiei mântuirii, față de cea adusă pentru crearea lumii văzute și nevăzute: PG 31, 253C, și 913A.

⁸ Engberding, *Das eucharistische Hochgebet...*, p. LXXXVI.

Liturgistul benedictin nu exclude însă și posibilitatea ca formularul euharistic capadocian să fi pătruns în tradiția cultică a Egiptului purtând nu doar numele Sfântului Vasile, dar și semnele unei prelucrări făcute de marele ierarh. Faptul că textul versiunii armenie, bizantine și egiptene are înainte de începutul anaforalei euharistice o rugăciune ce aparține în mod cert Sfântului Vasile cel Mare, și care conține o serie de elemente comune cu **Ag**, l-a determinat pe liturgistul german să își nuanțeze opinia despre originea și evoluția acestui text euharistic: “În acest caz – precizează Engberding – trebuie să ne imaginăm lucrurile astfel... Egiptul a preluat din nord un formular euharistic care deja purta atât în cadrul cât și în afara anaforalei euharistice semne ale unei elaborări din partea Sfântului Vasile cel Mare (a se observa și evidentul fapt că doar **Ag** și Liturgia lui Nestorie conțin expresia ὁς ἠγάπησεν), dar în esență a păstrat încă vechea formă, pe când celelalte teritorii au preluat formularul nou. Însă acestea nu sunt decât simple ipoteze.”⁹ Cu alte cuvinte, nu este exclusă posibilitatea ca textul egiptean ce poartă numele Sfântului Vasile să fie o primă și sumară prelucrare a anaforalei din Cezareea, iar textul arhetipului □□ să reprezinte în acest caz o elaborare mai amplă a aceluiași formular originar din Capadocia, făcută mai târziu de marele părinte capadocian prin îmbogățirea lui cu elemente teologice și biblice, dând astfel naștere unui formular euhologic nou, care s-a și impus în cele din urmă în tot Răsăritului ortodox.

Rezumativ, rezultatele cercetării lui Hieronymus Engberding pot fi sintetizate astfel: Sfântul Vasile cel Mare a folosit un vechi formular euharistic aflat în vremea sa în uz în Cezareea Capadociei pe care l-a prelucrat și a elaborat astfel prin adăugiri teologice, exprimate într-un impecabil limbaj biblic, un nou text euhologic care va deveni arhetipul **Ω** din care au apărut prin traduceri și adaptări la tradițiile liturgice locale versiunea armeană pe de o parte, iar pe de alta versiunea siriacă și cea bizantină, derivând dintr-un formular comun **Ψ**. Textul prelucrat de Sfântul Vasile cel Mare a cunoscut mici rețușări în următoarele 4 secole, ajungând la forma pe care o conservă codicele Barberini gr 336 [B] din secolul VIII,¹⁰ iar în jurul anului 1000 o personalitate bisericească marcantă a vremii a remaniat lingvistic și stilistic acest formular euharistic, dând naștere unui nou text euhologic care cu timpul l-a înlocuit pe cel vechi. Aceeași revizuire va fi apoi efectuată și în cazul textului bizantin siriacă și armean în încercarea de a le face să coincidă cu formularul grec revizuit. În textul armean prelucrat se văd urme clare ale compunerii a două anafore distincte, a uneia străvechi, probabil pre-vasiliană, și a alteia recente, asemănătoare celei păstrate în codicele Barberini.

În opinia lui Engberding, vechiul formular din Cezareea Capadociei a pătruns în Egipt într-o formă pe care Sfântul Vasile cel Mare nu a prelucrat-o, și acolo, în urma

⁹ “Dann müssten wir uns den Gang der Dinge so erklären, daß Ägypten vom Norden ein Formular empfangt, das zwar schon außerhalb wie innerhalb der εὐχαριστία Spuren einer Weiterbildung durch Basileios aufwies (vgl. Auch die ganz auffallende Tatsache, daß nur **Ag** und Ne die Stelle 20,22 ὁς ἠγάπησεν bieten), aber im wesentlichen noch die alte Gestalt bewahrt hatte, während die anderen Gebiete das neue Hochgebet übernahmen. Doch kommen wir da über Vermutungen nicht hinaus.” *Ibidem*, p.LXXXVI.□

¹⁰ Stefano Parenti, Elena Velokovska (eds.), *L' Eucologio Barberini Gr. 336* (=Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae Subsidia» 80), Roma, 1995.

Recenzii

adaptării la tradiția liturgică locală a dat naștere textului grec al versiunii egiptene **Äg**, care datorită provenienței sale a fost pus sub numele marelui ierarh.

Studiul lui Hieronymus Engberding este o primă etapă parcursă de cercetarea liturgică în elucidarea istoriei anaforalei Sfântului Vasile cel Mare. Importanța majoră a acestei lucrări rezidă în acrvia științifică cu care au fost grupate și analizate toate manuscrisele cunoscute la acea dată, dar mai ales în veridicitatea schemei generale de evoluție a textului euharistic vasilian pe care Engberding a reușit să o demonstreze în amplul și bine documentatul său studiu.

Deși mai toate concluziile lucrării sale au fost unanim acceptate de cercetarea liturgică ulterioară, câteva observații critice pot fi aduse lucrării marelui orientalist german:

– Accentul în studiul său cade nu pe conținutul teologic-liturgic al anaforalei, ci pe analiza critic-textuală a unei anumite secțiuni a acestui formular euhologic.¹¹

– Demersul demonstrației sale este strict filologic, neluând în discuție structura generală a textului euharistic.¹²

– Adaptarea textelor euharistice la fiecare din tradițiile liturgice locale, la etosul emoțional și tradițional al fiecărui popor nu este suficient subliniată de Engberding tocmai referitor la textul versiunii bizantine și egiptene.¹³ De asemenea, liturgistul german se arată interesat în a stabili corespondențe cu opera Sfântului Vasile cel Mare doar privitor la textul versiunii bizantine, ignorând și o posibilă raportare la lucrările marelui părinte capadocian și a textului versiunilor egiptene, siriene și armenese.¹⁴

¹¹ Engberding afirmă chiar în debutul lucrării sale prioritatea pe care o acordă în studiul său nu conținutului, ci cuvintelor, adică impregnării palpabile a conținutului noetic, obținând astfel un mijloc de demonstrație mult mai credibil. [“die unserige Arbeit hat gegenüber anderer Arbeiten...den Vorteil daß sie nicht zunächst den Inhalt sprechen läßt, sondern die Worte, die scharf erfaßbare Prägung des gedanklichen Gehaltes, und dadurch ein viel zuverlässigeres Beweismittel erhält”], *Das eucharistische Hochgebet*..p.XXV. Limitarea impusă de condițiile de atunci ale cercetării liturgice, care au dus la analiza doar a unei părți din textul anaforalei Sfântului Vasile cel Mare și la imposibilitatea reconstituirii străvechilor formularelor euharistice **Ω** și **Ψ** nepăstrate până în prezent, va încerca Engberding să o depășească prin studiile sale publicate mai târziu: H. Engberding, *Das anaphorische Fürbittgebet der Basiliusliturgie*, OC 47 (1963), 49 (1965); Idem, *Das anaphorische Fürbittgebet der syrischen Basiliusliturgie*, OC 50 (1966); Idem, *Das anaphorische Fürbittgebet der älteren armenischen Basiliusliturgie*, OC 51 (1967).

¹² A se vedea: John R.K. Fenwick, *The Anaphoras of St. Basil and St. James*..., p. 26-27.

¹³ Într-o epocă în care oralitatea și improvizația erau încă prezente în cult, în mod cert fiecare formular euhologic, care a fost preluat de o altă tradiție liturgică decât cea originară, a fost supus unui proces de acomodare prin modificări structurale și formale. Astfel, în toate versiunile anaforalei Sfântului Vasile cel Mare aceste elemente sunt prezente și trebuie luate în considerare. A se vedea: Todd Johnson, *Recovering Ägyptisches Heimatgut: An Exercise in Liturgical Methodology*, QL 76 (1995), p. 182-198.

¹⁴ Lipsa aceasta a fost sesizată foarte curând și încercări de analiză a raportului între versiunile acestui text euharistic și operele Sfântului Vasile cel Mare au fost făcute de H.

– Problema controversată a versiunii egiptene **Äg** a anaforalei Sfântului Vasile cel Mare, a raportului ei cu opera marelui ierarh capadocian, rămâne și după studiul liturgistului german un subiect puțin elucidat, fapt care va provoca o întrebare “reacție post Engberding” în lumea cercetării liturgice.¹⁵

Această disertație doctorală, neegalată încă până acum, rămâne una din lucrările fundamentale de la care se poate porni și pe viitor în elucidarea originii și evoluției anaforalelor euharistice bizantine.

Prof. Dr. Ciprian Streza, Facultatea de Teologie „Andrei Șaguna”

Monahul Daniel Cornea, *Cinema-ul: o lectură îmbisericită. Pentru o teologie ortodoxă a culturii*, Editura Christiana, București, 2017, 229p, ISBN: 978-973-1913-97-1

Autor al unei alte lucrări provocatoare, *Sexualitatea: o privire din tinda bisericii* (Cristiana, București, 2014), autorul cărții de față ne-a oferit, chiar cu puțin timp înainte de trecerea la cele veșnice la vârsta de doar 45 de ani, o altă lucrare excelentă. Aceasta are ca temă o lectură teologică a cinema-ului. După cum recunoaștea însuși autorul este o temă ambivalentă, cu atât mai mult dacă ținem seama de starea de monah a autorului: pe de o parte, este din ce în ce mai dificilă astăzi să ignori ipostazele vizuale ale seducției, iar pe de alta parte, apoftegmele amintesc că, văzând în nisip o urmă de picior de femeie, un avva s-a plecat de îndată și a șters-o, pentru ca să nu ispitească pe vreun confrate mai tânăr (p. 9). O asemenea atitudine nu mai poate fi însă aplicată omului modern. Într-una dintre cele mai consistente apologii făcute culturii, monahul Cornea a demonstrat că, izolată de filonul credinței, cultura este împiedicată să-și exercite vocația slujitoare.

Primul mare capitol al cărții își dorește tocmai să arate că cinema-ul suportă o lectură teologică, mai ales dacă ținem seama de precaritatea studiilor provenite pe acest subiect din mediile bisericești ortodoxe. În pofida a ceea ce se crede, cinematografia trebuie văzută ca mai mult decât o ispită; ea este un „vehicul cultural privilegiat al începutului de mileniu” (p. 14).

Plecând de la definiția pe care a oferit-o Christos Yannaras culturii, „cultura este modul nostru de viață”, ni se spune în mod clar că a trăi în afara culturii înseamnă a trăi în afara condiției umane; cultura nu este un pandant, ci un constituent al firii omenești. Într-

Lubatschiwskyj în: *Des Heiligen Basilius liturgischer Kampf gegen den Arianismus, Ein Beitrag zur Textgeschichte der Basiliusliturgie*, Zeitschrift für katholische Theologie 66 (1942), p. 20-38 și de B. Capelle, în: *Les liturgies basiliennes et S. Basile*, în J. Doresse, E. Lanne, *Un témoin archaïque de la liturgie copte de S. Basile*, Louvain, 1960, p. 45-74.

¹⁵ Unul din motivele pentru care concluziile lui Engberding referitoare la textul versiunii egiptene pot fi chestionate este folosirea unor manuscrise relativ recente, datând din secolele XII și XIV, liturgistului german nefiindu-i cunoscut în 1931 importantul manuscris din secolul al VII-lea, publicat în 1960 de Doresse și Lanne, care a schimbat multe din datele problemei textului egiptean.